

OS ESTUDIOS DE HISTORIA AGRARIA DA GALICIA CONTEMPORANEA. 1982-1992: BALANCE DUNHA DECADA

A. Artiaga Rego; Mª J. Baz Vicente

A delimitación do sector agrario como obxecto específico de estudio é un feito relativamente recente na historiografía española. Nos anos sesenta a incorporación de preocupacións metodolóxicas e a apertura de novos campos de investigación, co desprazamento da historia política en favor da económica e social, consolidaron o interese pola agricultura española, dado o seu peso no conxunto da actividade económica. E a medida que avanza os nosos coñecementos faise cada vez máis notoria a necesidade de abordala historia do sector agrario dende unha perspectiva rexional, para poder ter en conta os múltiples factores diferenciais que marcaron a evolución das "agriculturas españolas", pois as diferentes estruturas da propiedade e réximes de tenencia da terra, coa súa específica estrutura social, condicionaron evolucións diferentes no mundo rural. Hoxe os estudos de historia agraria en España presentan unha notable solidez, como proban tanto as numerosas publicacións como a propia existencia dunha asociación que agrupa ós investigadores adicados á historia agraria.

En Galicia é evidente a necesidade de profundizar neste tipo de investigacións tendo en conta o peso que aínda hoxe ten o mundo rural. Xa nos séculos pasados as cuestións agrarias lograron despertar o interese de numerosos economistas, sociólogos e pensadores en xeral, e na actualidade a historiografía sobre o mundo agrario contemporáneo coñece, igual que no resto de España, unha importante renovación. Na última década houbo un apreciable incremento das publicacións e unha boa mostra desta vitalidade é a aparición de diversos traballos de síntese que presentan ó lector un estado da cuestión (García Lombardero 1985; R. Villares, ed., 1988; X.R. Quintana Garrido 1991).

Fronte á historiografía dos anos 1960 e 1970 que acuñara a idea do atraso secular da Galicia rural, na que as estruturas agrarias terían permanecido con escasas alteracións ata hai moi pouco tempo, as investigacións desta última década, aínda recoñecendo o limitado dos cambios acontecidos ata finais do século XIX, coinciden en desmitifica-la

imaxe predominante dunha agricultura autárquica e estancada e defenden, pola contra, unha visión máis dinámica do agro galego. Fálese de crise do modelo de subsistencia, de crecemento sen modernización ou de maina e sutil "adaptación" do campesiñado ás novas condicións derivadas da creación do Estado liberal e do desenvolvemento capitalista, a imaxe que hoxe temos sobre o campo galego é moito máis matizada e menos sometida a tópicos e estereotipos.

Non cabe dúbida que en moitas investigacións realizadas sobre a sociedade e a economía da Galicia contemporánea a referencia ó sector agrario está presente, anque sexa de forma colateral, e por este motivo prestaremos atención únicamente a aquelas que de forma máis directa abordan o tema que nos ocupa. A nosa exposición ordéase segundo un dobre criterio, cronolóxico e temático, encadrando en tres grandes bloques as conclusións máis destacadas das investigacións da última década. Empezaremos por expoñer os rasgos específicos que tivo en Galicia a desintegración do Antigo Réxime e a construción do novo Estado liberal, procesos que constitúen o punto de partida obrigado para entende-la evolución posterior do agro. En segundo lugar, faremos un repaso dun ámbito de investigación menos atendido, pero non por iso menos importante: a organización da produción agraria no século XIX. E, por último, pasaremos revista ós traballos realizados sobre o século XX, e en especial a aqueles que salientan a aceleración dos cambios que nos ámbitos productivo e de organización do campesiñado se producen ata a Guerra Civil.

1.- A crise do antigo réxime e a revolución burguesa

O notable desenvolvemento historiográfico dos tres últimos lustros permítenos coñecer xa con certa fondura diversas cuestións relativas ó mundo agrario na Edade Moderna como a evolución demográfica, a organización da produción, os sistemas de propiedade da terra ou a estrutura social (P. Saavedra, R. Villares 1985), o que constitúe o punto de partida ineludible de calquera análise do sector agrario nos séculos XIX e XX.

Un dos aspectos da realidade agraria que máis atención ten recibido é o do sistema de propiedade territorial. O papel do foro, fórmula predominante de cesión da terra, como regulador das relacións sociais entre señores -laicos ou eclesiásticos- e campesiños, así como a súa evolución ó longo do Antigo Réxime ata a súa desaparición no século XX, foi obxecto principal das investigacións realizadas por R. Villares (1982, 1987, 1988). Este tipo de contrato agrario e a súa especificidade xurídica -a división de dominios sobre a terra-, non exclusiva, por outra parte, do agro galego, foi o cerne en torno ó que se configurou a estrutura da propiedade, e de aí a atención prestada á incidencia que sobre ela tivo unha lexislación liberal tendente á implantación da única propiedade recoñecida como tal no século XIX, é dicir, da propiedade individual e plena. A especificidade do

caso galego, ca permanencia do foro, a diferenza do ocorrido noutros ámbitos da Península Ibérica -no País Valenciano ca "enfiteuse" ou en Portugal cos "prazos"-, promoveu a realización de numerosos traballos nos últimos anos para explicar as causas desta evolución peculiar.

Un tema que non recibira atención ata tempos recentes é o da incidencia das leis de abolición do réxime señorial do primeiro tercio do XIX. O predominio do poder xurisdiccional da nobreza e da Igrexa na Galicia do Antigo Réxime, e a escasa presenza dos señoríos de realengo, facía do máximo interese tratar de coñecer cómo se exercía na práctica o poder señorial e cómo afectaba á poboación rural e, por suposto, qué sucedera cando os señoríos foron suprimidos. Gracias a diversos traballos publicados nos últimos anos coñecemos xa o mapa das xurisdiccións señoriais a finais do século XVIII, así como a nómina dos máis destacados señores xurisdiccionais (F.X. Rio Barja 1990; O. Gallego 1988; Eiras Roel 1989; A. Erias Martínez e X.M. González Fernández 1989).

Recientes investigacións de P. Saavedra (1990) e de Mª J. Baz (1990) precisan o carácter e vigor do señorío galego a finais do Antigo Réxime. Ambolos dous autores coinciden en suliña-la importancia nel acadada polo compoñente territorial e os ingresos desta orixe, que o alonxan de señoríos como o valenciano, baseados nuns ingresos de tipo xurisdiccional, co que algúns autores o tiñan comparado. A temperán resistencia do campesiñado fronte ás cargas señoriais axudan a comprender esta evolución, que se fai patente no feito de que a renda territorial en Galicia, a finais do XVIII, chegase a multiplicar por trinta o rendemento dos dereitos de procedencia xurisdiccional, tanto nos señoríos eclesiásticos como nos nobiliares. A partir do século XVII os señores procederon, mediante a realización de apeos xerais, á "territorialización" dos dereitos señoriais, é dicir, conseguiron, baixo a ameaza de non lles renovaren as súas cartas de foro, que os campesiños foreiros aceptaran a asimilación a rendas da terra de cargas e gravames que viñan sendo esixidas polos señores na súa condición de detentadores do poder xurisdiccional. Foise impoñendo así un novo foro, conformado xa como unha auténtica "cesión territorial" con entidade propia, nidiamente distinguido das restantes cargas xurisdiccionais.

Esta separación de ámbolos dous capítulos dos señoríos -territorial e xurisdiccional-tería unha grande transcendencia ó ser sancionada pola lexislación abolicionista, que con ese desdoblamento permitía ós sectores privilexiados mante-los seus antigos dereitos sobre a terra no novo Estado liberal. A moderación e o carácter transaccional da normativa revolucionaria tivo ademais no caso galego outra manifestación específica na institucionalización da "propiedade dividida" ó negarlle ó foro a redimibilidade que en xeral se recoñeceu á enfiteuse. Os señores da terra conseguiron asegura-lo mantemento do foro como instrumento de detracción do produto agrario dentro do novo marco burgués e, polo tanto, tamén preservaron a súa hexemonía social.

O peso da riqueza territorial da Igrexa en Galicia motivou que boa parte das investigacións se orientaran a estudar os efectos da revolución burguesa nas institucións eclesiásticas, e que se descoidase a traxectoria dos dominios laicos, en especial da nobreza, no contexto da sociedade burguesa do XIX, carencia que ven paliar o recente traballo de Mª J. Baz (1990) sobre o patrimonio da Casa de Alba en Galicia. Este renovado interese polo tema está en conexión co replantexamento, apreciable tamén tanto en círculos historiográficos europeos como españoles, sobre o papel da nobreza no curso das revolucións burguesas e o seu desenvolvemento no novo sistema nacido delas. Polo que respecta a fidalguía, aínda que ten recibido maior atención, non foi ata principios dos anos 1980 cando se concretaron os primeiros estudos sistemáticos de casas fidalgas, nos que se tentaba supera-las afirmacións de carácter xeral e aportar evidencias empíricas que as verificasen ou ben as modificasen. A monografía pioneira de R. Villares (1982) sobre a casa de Lagariños tería posteriormente a súa continuidade en diversos Traballos de Terceiro Ciclo e Teses de Licenciatura (P. Leirós 1986; A. Ferreiro 1986; A. Blanco 1990), así como nunha recente tese de doutoramento (L. Domínguez Castro 1992). O conxunto destas investigacións veñen a confirma-la continuidade de ámbolos dous sectores sociais, nobreza e fidalguía, no marco da sociedade liberal-burguesa, pese á conflictividade abolicionista de primeira hora.

Estes traballos ofrecen ademais as primeiras aportacións sobre a repercusión dunhas leis de desvinculación que permitían a fragmentación duns patrimonios laicos antes vinculados ou constituídos como morgados, proceso clave para explica-las condicións en que os seus donos, se integran no sistema liberal. Todos eles atestiguan unha clara vontade de evita-la desmembración deses patrimonios. A dilación ó máximo da operación de división dos morgados de Lemos, Andrade e Monterrei ata o último tercio do século XIX, e as estratexias hereditarias adoptadas posteriormente -o recurso á mellora e a súa vinculación á casa- permitiron que a casa de Alba mantivese intacto ata o século XX a parte máis importante do seu patrimonio foral en Galicia, e que só en 1890, nas vísperas da súa disolución, o xornal "La Voz de Galicia" puidese anunciar que por fin as mans dos maiordomos do duque de Alba eran mans mortas para Galicia. Este mesmo comportamento apréciase na fidalguía ribeirá estudada por Luis Domínguez (1992) que, ó tempo que matiza, polo menos no Ribeiro, a imaxe tópica dunha fidalguía exclusivamente rendista e aillada do control da produción, suñía as diversas estratexias empregadas non só para evita-lo fraccionamento do patrimonio, senón mesmo para fortalecelo, mediante a compra de rendas e terras, a participación na desamortización, ou a consolidación dos dominios por impago de rendas dos foreiros.

Outro grupo de traballos sobre a crise do Antigo Réxime, de maior tradición historiográfica en España, centra o seu obxecto de análise no clero, afectado de cheo por un proceso revolucionario que o priva das súas fontes fundamentais de obtención de

ingresos coa abolición do Voto de Santiago e dos dezmos e primicias, e ca lexislación desamortizadora.

Nun extenso estudio sobre o Voto de Santiago, O. Rey (1984) analiza as súas características en Galicia, e mostra como a súa abolición en 1812 afectou gravemente á economía da Igrexa secular compostelana. Os dezmos e as primicias, pola súa parte, constituían a fonte máis importante de ingresos da Igrexa galega que, a diferencia doutras zonas peninsulares, percibía en torno ó 91 % dos mesmos segundo o Catastro de Ensenada, o que dá unha idea da súa posición hexemónica na apropiación do excedente agrario. A súa abolición tivo que supoñer, polo tanto, un duro golpe, máis acusado aínda que o da desamortización, pero os nosos coñecimentos sobre a etapa final do dezmo non gardan relación aínda coa súa importancia económica pois, logo da aportación pioneira de R. Otero Pedrayo (1955), houbo que esperar ós anos 1980 para que se fixeran os primeiros estudos monográficos (P. Lago 1984, A. Fernández 1986). Segundo ámbolos dous traballos, entre finais do século XVIII e 1840, existiu en Galicia, como no resto de España, unha notable conflictividade antidecimal, protagonizada non só polas comunidades campesiñas, senón tamén polas de mariñeiros e armadores obrigados ó pago do dezmo do mar (A. Fernández 1989), que se manifestou tanto na proliferación de pleitos como na extensión de cultivos exentos de dezmar como a pataca. Aínda descoñecemos, sen embargo, a exacta dimensión desta resistencia antidecimal e a importancia económica e social da abolición do dezmo. Falta por clarexar a incidencia da súa substitución polos novos impostos creados pola reforma tributaria de 1845, e do incremento da presión fiscal na segunda metade do século na supervivencia daquelas pequenas explotacións con escasa capacidade para comercializar.

Xunto coa abolición dos dezmos, a desamortización foi o segundo gran revés experimentado polo estamento eclesiástico. Os traballos sobre este proceso son moito máis abundantes que os relativos a outros aspectos da reforma agraria liberal, sen dúbida pola maior dispoñibilidade de fontes así como pola facilidade do seu manexo e tratamento, fronte ó complicado entramado do réxime señorial ou ás dificultades de acceso á documentación de casas nobres ou fidalgas. Sen embargo, o seu estudio en Galicia non ten ocasionado a proliferación de investigacións doutras zonas, que mesmo ten levado a falar da hipnose exercida por este tema. Tralas primeiras apreciacións de Otero Pedrayo en 1955, foi na década dos anos 1970 cando se realizaron as primeiras investigacións, se ben ó ser o seu interese prioritario o estudio das diversas institucións eclesiásticas en sí mesmas, a desamortización foi daquela analizada só de forma tanxencial. Houbo que agardar á década de 1980 para que aparecesen as primeiras monografías específicas, que cubren as etapas do Trienio Liberal (1821-23) e de Mendizábal -Lei de 1837- na provincia de Lugo, e a de Madoz -Lei de 1855- na de Pontevedra (R. Villares 1982, 1987; B. Martínez 1988; A. Artiaga 1991).

A R. Villares (1987) débese a primeira formulación do alcance xeral do proceso desamortizador en Galicia e, de igual maneira que vimos nos dominios laicos, a ausencia de modificacións no réxime xurídico da propiedade sería a súa principal característica. O non poderen ser expulsados os levadores do dominio "útil", o que o Estado nacionalizaba e transfería a mans particulares non eran fincas en plena propiedade senón o dereito a seguir percibindo as rendas forais, polo que nin siquiera nos bens da Igrexa o réxime foral tería sufrido modificacións de entidade. Non obstante, a pesar de que esta interpretación segue a ser válida e confirmada por traballos posteriores, estes introducen algunhas matizacións, xa que as características da etapa de Mendizábal, na que aquela se basea, non son totalmente extrapolables ás restantes fases do proceso desamortizador.

Compre sinalar, en primeiro lugar, como na desamortización do Trienio Liberal na provincia de Lugo tamén aparecen xunto ó foro, entre os bens nacionalizados, fincas en pleno dominio, aínda que este feito derive das peculiares características da zona norte desa provincia, donde a fórmula predominante de cesión da terra era o arrendo (B. Martínez 1987). Pola súa banda, o propio R. Villares sinala como no período de Mendizábal a modalidade de transferencia de rendas forais non se limitou exclusivamente á venda, senón que tamén existiron redencións que permitiron ós seus pagadores consolidalos dous dominios e converterse en propietarios plenos das terras que traballaban. O recente estudo sobre a comarca do Ribeiro confirma a relevancia da redención para a consolidación de patrimonios fidalgos e labregos (L. Domínguez Castro 1992).

Se ben é certo que a desamortización de Mendizábal consistiu na súa meirande parte nun proceso de transferencia de rendas como consecuencia das onerosas condicións establecidas ós que pretenderan redimilas (Carmona, Cordero 1980; R. Vallejo 1991), non por iso debemos esquecer este proceso paralelo de consolidación de propietarios plenos, por reducido que fose. É a partir de 1855 cando se produce unha nova orientación do proceso desamortizador traducida nun auxe do redencionismo (A. Artiaga 1991). O establecemento de condicións mais favorables para redimir tivo unha ampla resposta no campesiñado, que redimiu practicamente tódalas rendas nacionalizadas, ó tempo que se incrementaba a venda de fincas libres convertibles en propiedade privada sen nengún tipo de limitación. A través destas dúas vías, a desamortización de Madoz permitiu, pois, unha modificación "cualitativa" do réxime xurídico da terra, e aínda que a porcentaxe de propiedade implicada neste proceso foi limitada, o cambio non deixa de ser significativo, pois a redención de censos e foros permitiu a consolidación dos dous dominios e a eliminación da renda territorial. En palabras de R. Villares "una suerte de pequeña revolución silenciosa" iniciaba na segunda metade do século XIX o acceso maioritario dos cultivadores do dominio útil á propiedade plena da terra.

O mesmo tempo que os estudos sobre a propiedade se enriquecían nos últimos anos, coa atención ós patrimonios laicos, despois dun tempo no que a evolución da

riqueza eclesiástica case monopolizara a investigación, merece salientarse tamén o interese pola evolución desa outra forma de propiedade, de titularidade colectiva, como eran as terras comunais. A súa extensión superficial e a apreciación do seu papel clave no funcionamento do sistema agrario levou á realización de diversos traballos sobre a incidencia neles dunha lexislación liberal privatizadora, ou sobre a apropiación dun recurso como as augas, clave en agriculturas como a mediterránea. Se a recente historiografía agraria contemporánea empezou a vencer a escasa atención prestada ata o momento ó que P. Grossi (1986) calificaba como "outra forma de posuir", tamén no caso galego se abre unha nova línea de investigación sobre a propiedade colectiva do monte, cuestión que aínda hoxe segue a estar de polémica actualidade. Traballos pioneiros como o de A. Bouhier (1979), que cubre un amplo período histórico, ou os de P. Saavedra (1982,1988) sobre a caracterización e diversidade xurídica da propiedade colectiva no XVIII, atopan a súa continuidade no estudio de X. Balboa (1990) sobre as vicisitudes do monte na época contemporánea.

Segundo este autor, estas terras de aproveitamento colectivo e propiedade veciñal experimentaron os embates dun novo ordenamento xurídico que consideraba a propiedade individual como a única desexable e perfecta. O individualismo posesivo defendido pola administración liberal creou unha situación de marxinación legal na titularidade dos montes, ó non recoñece-la personalidade xurídica das comunidades propietarias, os veciños, e converter ó municipio na única entidade capacitada para representalas, o que permitiu que a lei de desamortización Madoz incluíse no mesmo saco ós montes galegos, de propiedade plural pero privada, e ós bens que no resto de España formaban parte do patrimonio municipal. A incidencia na súa privatización foi, sen embargo, escasa, tal como amosan X. Balboa e A. Artiaga (1990), por unha confluencia de intereses da sociedade galega, tanto de campesiños como de rendistas, co apoio de instancias públicas como Concellos e Deputacións, que veían na conservación dos montes a condición necesaria para a supervivencia dun sistema agrario baseado nun delicado equilibrio entre terras cultivadas e espacio inculto.

En definitiva, unha das principais perspectivas de análise da evolución do sector agrario no XIX dirixiuse a estudia-la forma en que a revolución liberal intentou transformalo, e os cambios que se produciron. A conclusión é a limitada incidencia da reforma liberal na transformación do réxime xurídico da propiedade en Galicia pois a finais do século pasado o réxime foral persistía como eixo central das relacións sociais agrarias, e as terras comunais aínda non foran privatizadas. Agora ben, a ausencia dun cambio radical nas estruturas agrarias non significa que todo seguira igual nin tampouco que Galicia fose allea á conflictividade desencadeada polas medidas de reforma. Resulta evidente que en todo este proceso xeneráronse conflitos, protagonizados tanto polos grupos perxudicados, en especial a Igrexa, como polo propio campesiñado, e estes

conflictos tamén son obxecto de atención dos traballos que vimos de relacionar, anque de forma tanxencial. Fáltanos aborda-lo tema da conflictividade agraria no XIX de forma sistemática para poder cubri-la lagoa existente ata principios do século actual, momento no que xa existe un movemento agrario organizado. O feito de que as accións organizadas do campesiñado en defensa dos seus intereses non sexan significativas ate principios do XX puido inducir a pensar que durante o XIX a estabilidade e a ausencia de conflitos no mundo rural foi a norma. Sen embargo, nos últimos catro anos diversos traballos mostran unha conflictividade larvada, sen interrupción no século pasado, que se manifesta nun movemento de contestación antiseñorial na primeira metade, mediante a oposición ó pago de rendas e dezmos (C. del Burgo 1988; A. Fernández González 1992); ou ben na resistencia contra o novo sistema impositivo do Estado liberal (X. Moreno, C. Velasco 1992). É éste un camiño que debe ter continuidade no futuro para mellor comprende-lo papel do campesiñado neste proceso de reforma.

2.- A organización da producción agraria no século XIX

Esta parcela da investigación relativa ó estado e evolución das forzas productivas non foi atendida coa mesma intensidade que a anterior e, pese ó importante desenvolvemento das investigacións sobre a agricultura española nos últimos anos, no caso galego quedan aínda moitas lagoas por cubrir no coñecimento dos séculos contemporáneos. A diferenza dos numerosos estudos existentes para a Galicia do Antigo Réxime, as investigacións sobre o século XIX téñense centrado de forma preferente nos procesos de reforma institucional promovidos polo réxime liberal, mentras que aínda nos resulta descoñecido en gran medida o mundo rural nas súas máis variadas e cotiáns manifestacións. A información que temos é con frecuencia máis cualitativa que cuantitativa, e procede das numerosas descripcións do estado da agricultura realizadas por autores coetáneos, mentras que apenas contamos con información precisa sobre a evolución de variables como a superficie cultivada, a produción agraria, os rendementos ou os sistemas de rotación de cultivos, agás para zonas xeográficas moi concretas, sen que os seus resultados poidan ser extrapolables a todo o territorio galego. A única investigación que ten abordado este asunto dende unha óptica global segue a se-la do xeógrafo A. Bouhier (1979), nun valioso traballo do que aínda somos debedores.

Pese a estas limitacións, a confluencia de diversas investigacións na pasada década ofrécennos unha visión moito máis matizada e renovadora da agricultura contemporánea. O peculiar resultado en Galicia da crise do Antigo Réxime, xunto ca ruptura que a Guerra Civil supuxo na traxectoria de modernización da estrutura agraria no primeiro tercio do século XX, levará á historiografía dos anos 1960 e 1970 a acuña-la idea do atraso da Galicia rural e presentarnos a imaxe dunha agricultura de autoconsumo e cun nivel

de intercambios marxinal (X.M. Beiras 1973; J. García Fernández 1975). Estes presupostos, moi condicionados pola comparación con outras agriculturas máis avanzadas, da que se infería a escasa produtividade da agricultura galega, comezaron a ser revisados a finais desa mesma década tanto por economistas (X. Colino, E. Pérez Touriño 1983) como por antropólogos (R. Iturra 1988), pero nestes traballos, pouco sensibles á dimensión histórica do proceso, agás excepcións (E. Pérez Touriño 1983), só se abordaban os cambios da estrutura productiva agraria a partir de 1960, partindo do suposto de que ata eses anos o agro galego estivera á marxe de calquera transformación.

Esta visión dunha agricultura atrasada e precapitalista comezou a ser matizada na pasada década, en relación coa renovación que nestes anos experimentaron os estudos sobre as diversas agriculturas españolas, que empeza a cuestiona-la imaxe tradicional dun inmovilismo xeneralizado do sector agrario no século pasado que lastrara o desenvolvemento capitalista español (R. Garrabou 1985). Traballos como o xa citado do xeógrafo A. Bouhier e de historiadores como R. Villares (1982) ou X. Carmona (1982) demostran que a agricultura galega non só non era tan autárquica como se pensaba, senón que tampouco permanecera estancada nun ahistórico arcaísmo e, á luz das últimas investigacións, cada vez cobra máis forza a idea de que xa na segunda metade do XIX a agricultura presenta certo dinamismo.

Efectivamente, froito da forma peculiar en que se resolveu a Revolución liberal en Galicia, a agricultura do XIX mantivo as estruturas productivas herdadas da época moderna, de tal maneira que a pequena explotación e o uso colectivo do espazo inculto continuaron a sé-los eixos básicos do sistema agrario. Deste xeito, permanece o reducido tamaño das explotacións, caracterizadas polos coetáneos como minifundistas, e mantívose tamén un sistema agrícola de policultivo co predominio dos cultivos cerealeiros sobre os forraxeiros e pratenses. Sen saír dos seus marcos a pequena explotación familiar foi, sen embargo, a protagonista dun dobre proceso de extensificación e intensificación na centuria pasada. A presión demográfica obrigaba á posta en cultivo dunha maior superficie, tal como teñen constatado A. Bouhier (1979) e R. Villares (1982), pero tamén a unha explotación máis intensiva, proceso éste que se viu favorecido pola xeralización de cultivos como o millo e a pataca, que se convertiron en elementos habituais nos ciclos de rotación, e pola importante redución do barbeito, sobre todo nas provincias occidentais, nas que xa dende a época moderna o dinamismo agrario era moito maior. Ampliación do espazo agrícola, intensificación da man dos cultivos americanos e dunha tendencia crecente ó cultivo de plantas forraxeiras e pratenses, foron as direccións dunha agricultura allea ás innovacións técnica e científica, e baseada, segundo F. Dopico (1982), na acumulación de esforzo humano sobre a terra.

Esta agricultura tivo que facer fronte non só á súa propia dinámica interna senón tamén ó desenvolvemento do capitalismo na España do século XIX, ó ter que responder

non só ás demandas dunha poboación en aumento, senón tamén ás novas esixencias plantexadas polo Estado liberal -incremento da presión fiscal, monetización dos impostos-, que presionaban cara a unha maior comercialización. A pequena explotación viuse obrigada a incrementa-los seus rendementos e a adaptarse, na medida do posible, ás novas esixencias derivadas da economía de mercado. Pese á inexistencia de reformas estruturais, verificáronse cambios que, aínda que frecuentemente sutís e modestos, nos remiten a unha sociedade agraria en absoluto inmovilizada, capaz de xenerar respostas ante a nova situación, e foi o campesiñado o que protagonizou eses cambios, polo menos mentras tivo a capacidade e a articulación necesarias para facelo, é dicir, ata a guerra civil (A. Artiaga, X. Balboa et al. 1991). Os límites estruturais desa capacidade de resposta do campesiño son de todos ben coñecidos. A reducida dimensión das explotacións, a escasez de capital, o atraso técnico, e o mantemento dos sistemas de explotación foral e comunal, son algúns dos factores que actuaron nesa dirección obstaculizando calquera intento de transformación da organización da produción; e sen embargo a agricultura galega conseguiu especializarse en certas producións que tiñan como destino final o mercado.

A falta de datos concretos sobre o grao de comercialización das explotacións, do que apenas temos máis referencias que investigacións sobre o nivel de integración do mercado de produtos agrarios (García Lombardero 1979; A. López Taboada 1986), coñecemos, en cambio, algunha das estratexias empregadas pola pequena explotación para maximizar os seus recursos e integrarse no entramado mercantil. O sector vitivinícola tivo que enfrentarse a pragas especialmente destrutivas, como o oidium en 1852-3 e a filoxera a partir da década de 1880, e a produción de castañas, de gran importancia na Galicia interior, veuse moi afectada pola "tinta" a partir de 1875-80. E a isto hai que engadi-lo feito de que xa na primeira metade do XIX desaparece a industria rural doméstica, que supuña unha importante fonte de ingresos para unha parte apreciable da poboación rural (X. Carmona 1990). De aí que o camiño seguido pos moitas explotacións agrarias fose a especialización gandeira. A exportación de gando bovino é coñecida xa dende o século XVIII, se ben foi a demanda británica de mediados do XIX a que consolidou esa vocación comercial. As primeiras aproximacións ó tema de A. López Taboada (1979) e X. García Lombardero (1979) tiveron continuidade nun traballo de X. Carmona (1982) que analiza esta especialización gandeira que fixo do gando vacuno a principal fonte de ingresos monetarios na segunda metade do XIX ó aproveita-las propicias condicións derivadas da demanda inglesa.

Segundo este autor, e pese á favorable perspectiva ofrecida pola tendencia alcista dos precios do vacuno, a expansión do sector viuse frenada por numerosos obstáculos. O reducido tamaño das explotacións, a función polivalente do gando, o réxime de parcería e o escaso nivel de integración no mercado, impediron a formación de explota-

cións pecuarias especializadas. As dificultades estruturais ás que se enfrentaba a nova orientación gandeira, e a necesidade dunha modificación previa das explotacións, xunto coa abundancia da forza do traballo, fixeron que unha vez máis o recurso á intensificación fora a solución adoptada, establecéndose un sistema mixto de traballo e ceba no que os animais traballaban ata unha certa idade a partir da que se estabulaban e destinaban ó engorde.

Unha mostra evidente desas limitacións estruturais foi a diferente evolución experimentada pola gandeiría cántabra ou asturiana e a galega despois da crise finisecular, como amosan o propio X. Carmona e a xeógrafa L. de la Puente (1988). Mentras nas primeiras se produce unha progresiva diversificación dos seus produtos, Galicia seguiu centrándose na produción de carne, a orientación menos rentable. A menor disposición de recursos para a alimentación vacuna á marxe das explotacións agrarias, o elevado coste de oportunidade do intento de transformación do monte en prados, ademais das dificultades engadidas derivadas da indefinición dos dereitos de propiedade e usufructo do monte, estiveron na base desa evolución diferente.

Pese a estas trabas, que impediron un maior desenvolvemento agropecuario, a repercusión da especialización gandeira foi notable no conxunto da economía galega. As exportacións a Inglaterra serviron para dar unha orientación mercantil a unha parte das explotacións agrarias e para crear unha rede de comercialización que poñería as bases do que a partir de 1900, pechado xa definitivamente o mercado inglés, sería a extracción masiva de vacuno para o mercado español, en resposta á demanda dos núcleos urbanos do interior peninsular. Permitiron ademais unha relativa prosperidade nalgúns capas do campesiñado, a quen proporcionaron o numerario suficiente para permiti-lo seu acceso á propiedade da terra mediante a compra ou a redención das rendas forais a que estaban suxeitos, ou a mellora das súas explotacións.

Todo este proceso de especialización gandeira sería ademais inexplicable sen un recurso imprescindible para comprende-la racionalidade da agricultura galega, o monte, atinadamente definido por A. Bouhier como "soporte do sistema agrario". E o monte, segundo X. Balboa, vai sé-lo protagonista, na segunda metade do século pasado, dun proceso de intensificación que culmina nas primeiras décadas do XX. A desamortización apenas significara a privatización das terras comunais, pero serviu de advertencia ás comunidades rurais de que a propiedade privada individual era a única garantida e defendida polo Estado. Esta conciencia, así como o crecente intervencionismo administrativo nos aproveitamentos, e a necesidade de incrementa-la mercantilización da produción traducíronse no intento de maximiza-la utilización do inculto, mediante un longo proceso de privatización do mesmo conducido polo campesiñado, que se acelera na última década do século co obxectivo de permiti-la reprodución das explotacións campesiñas e incrementa-lo seu nivel de autosuficiencia.

Creouse, deste xeito, un auténtico sistema de cultivo do monte mediante a individualización das parcelas co fin de acadar unha explotación máis racional e intensiva, e esa foi precisamente a finalidade das usurpacións de terras colectivas, consistentes non tanto na ampliación da superficie cultivada como ocorrera nos séculos anteriores, canto na utilización individual do monte como suministrador de abono e alimento para o gando. Así vistas as cousas estas apropiacións supuxeron un cuestionamento do papel da comunidade rural como depositaria da titularidade dos montes e xestora dos seus aproveitamentos nun momento no que a coxuntura levou a moitos campesiños a seren partidarios dunha individualización definitiva que permitira conseguila afirmación plena da propiedade do monte, non recoñecible á comunidade pero sí ó individuo (X. Balboa, 1990). O traballo posterior de X. Mª Cardesín (1992) ilustra tamén este proceso nun ámbito espacial concreto, e mostra dende 1750 un proceso de intensificación agrícola compatible co mantemento dunha gandeiría extensiva sobre o monte comunal. Sería precisamente a finais do XIX cando se enfrentan opcións diferentes de aproveitamento dos comunais, que teñen moito que ver coa especialización na produción de gando vacuno, que significaba o triunfo dun proxecto agrogandeiro intensificador. De ámbolos dous traballos dedúcese o papel do campesiñado neste proceso de individualización para responder ás presións que recibía a súa explotación; mostra elocuente dos cambios ós que estivo sometido o sistema agrario nas novas condicións contemporáneas.

Resulta obvio que a evolución da agricultura está condicionada non só polos cambios na estrutura estatal, senón tamén polas necesidades campesiñas e, neste senso, é fundamental coñece-la lóxica interna das explotacións. Necesitamos un coñecemento máis preciso de variables como o tamaño e a composición da familia (P. Freire 1988), os ciclos productivos, os sistemas de herencia, os mecanismos de acceso á propiedade ou á explotación, o grao de acceso ós comunais, a disponibilidad de man de obra e de fontes de financiación, a importancia de actividades noutros sectores, ou as formas de organización do traballo agrícola, en tanto condicionan estratexias productivas e reproductivas diferentes en cada estrato do campesiñado para responder a problemas comúns. Así por exemplo, o grao de relación co mercado non pode considerarse como unha variable autónoma, separada do contexto histórico e social e resulta, polo tanto, imprescindible identificar os distintos grupos da sociedade rural, con obxectivos e estratexias diferentes e, con frecuencia, contradictorios. Un bon exemplo é o traballo de Xosé Mª Cardesín (1992) que, dende unha perspectiva microanalítica e nun amplo espacio temporal, permítenos comprende-la orientación productiva de cada explotación en función dos condicionantes anteriores, e percibir deste xeito a complexidade da sociedade agraria.

Recapitulando o antes exposto, e pese a tódalas limitacións existentes, non podemos seguir sostendo a idea tan difundida nos anos 1970 dunha agricultura estancada e de subsistencia que se desenvolvería á marxe da dinámica capitalista da sociedade españo-

la. Esta visión tradicional sobre a evolución do sector agrario no XIX tendeu a suliña-la idea de que a permanencia, a inmovilidade ganou claramente ó cambio. É o enfoque lóxico, pero quizais superficial, dos coetáneos e de autores do XX que, impresionados no primeiro caso polas notables transformacións experimentadas polas agriculturas doutros países europeos, e testigos do aluvián migratorio, e no segundo, ó constatar o escaso nivel de desenvolvemento agrario posterior á Guerra Civil, tenderon a fixarse no que permaneceu e a atribuir a estas permanencias a culpa do atraso relativo do agro galego. Con esta perspectiva non é de extrañar que se prestase escasa atención ós cambios producidos, e que se restase importancia á vontade ou capacidade dos campesiños para adaptarse ás novas situacións. Precisamente as investigacións máis recentes empezan a analiza-los factores que forzaron as transformacións, en qué consistiron e cales foron os seus resultados. E esta análise entraña, por suposto, dificultades. Por un lado, a propia dificultade de avaliar procesos de cambio lento e mesmo sutís, e, por outro, a de establecer ata que punto son equiparables ós acontecidos noutras zonas, en España ou no resto de Europa, na medida en que as situacións de partida son moi diferentes. Parece claro, en todo caso, que comprende-la penetración do capitalismo no campo require a superación do reduccionismo que a identificaba coa transformación dos anos 1960 do presente século, por canto supón esquencer toda unha serie de circunstancias que poñen en contacto ó campesiño galego co capitalismo e que son anteriores á penetración empresarial no agro: relacións administrativas, ideoloxía dominante, sistemas impositivos, progresiva monetización da economía ... Estas outras vertentes da acción capitalista tamén producen cambios fundamentais na sociedade e na economía rural e contribuen a explica-las diferentes estratexias de resposta.

A ausencia de transformacións estruturais condicionou de maneira decisiva a capacidade productiva das explotacións así como a súa maior integración no mercado, pero non foi incompatible co desenvolvemento do capitalismo. A persistencia do foro, que por outra parte a lexislación liberal asimila a unha renda "contemporaneizada", é dicir, a un contrato, tampouco foi o único obstáculo para un maior nivel de desenvolvemento agrario. Xunto a él existían outros, como o tamaño das explotacións, o baixo nivel técnico, a ausencia dun mercado integrado ou a escasez de fontes de financiamento ante a ausencia de bancos agrícolas. A constatación deses estreitos límites da pequena explotación, sobre os que a insistencia sen novos estudos pode producir un reduccionismo estéril, non debe impedir profundizar nese proceso de ampliación e intensificación do espacio agrícola protagonizado polo campesiñado no século XIX.

Esta limitada capacidade de manobra é un bon reflexo da ambigüidade do panorama agrario galego, apreciable en expresións como "crise do modelo de subsistencia" (García Lombardero 1985), para suliña-la diferenza coa agricultura do A. Réxime; de "crecemento sen modernización" (Mª X. Rodríguez Galdo 1985), para explicar esa capaci-

dade de resposta do sector agrario ó incremento da demanda; ou a xa mencionada de "adaptación ó Capitalismo", que pon a énfase no protagonismo campesiño das transformacións.

Nun estado da cuestión sobre o século XVIII, P. Saavedra e R. Villares (1985) sintetizaban a evolución do mundo agrario como un pulso entre matenemento e renovación, e o mesmo poderíamos dicir da agricultura do XIX donde, a pesar das fortes inercias do pasado, iníciáanse tamén algunhas transformacións que, aínda que frecuentemente pouco visibles ou cuantificables, invalidan a imaxe dunha agricultura estancada e inmovilista e anuncian as transformacións do século XX.

3.- A crise finisecular e os cambios modernizadores no primeiro tercio do século XX

O cambio de século abre para a agricultura galega un período de grandes transformacións, tanto sociais como técnicas. Se a conciencia da crise finisecular supuxo en toda Europa un punto de inflexión na traxectoria das estruturas do agro, tamén en Galicia o impacto da mesma supuxo o arranque dun proceso de renovación da estrutura agraria que se consolidaría nas primeiras décadas do século actual.

Asistimos a un cambio de ritmo histórico, tal como sinalaba R. Villares (1985) nun traballo que ofrecía unha interpretación xeral sobre o período. Nese cambio de ritmo confluían tanto as modificacións no réxime de propiedade e da estrutura social mediante o declive do rendista e a emerxencia do pequeno propietario parcelario, como o aumento do nivel de organización do campesiñado na defensa dos seus intereses e na procura de melloras técnicas da súa explotación. E estas foron as liñas que presidiron a investigación sobre a agricultura do século XX na pasada década.

Diversos traballos ocupáronse de analiza-las transformacións operadas na propiedade nun marco temporal presidido por dúas leis de notable repercusión no caso galego: a lei de redención foral de 1873 e a definitiva solución lexislativa ó problema co Decreto Lei de Redención de 1926 na dictadura de Primo de Rivera. A crise finisecular marcou o inicio dun proceso irreversible: a derrota do rendista e a consolidación dunha agricultura de pequenos propietarios, que tódolos traballos veñen a confirmar.

O cambio do panorama político que supuxo a Iª República explica a lei de redención foral de 1873, que por primeira vez permitía redimi-las rendas sobre a terra con independencia da súa orixe, e que foi masivamente aproveitada polo campesiñado, tal como sinala P. López Rodríguez (1985). Esta lei, de curta duración igual que o réxime que a sustentaba, abreu, sen embargo, unha etapa de gran mobilidade na propiedade territorial galega pois a acción da crise finisecular, coas súas secuelas de depreciación de produtos agrarios e erosión da renda da terra, facilitou tamén a disposición dos perceptores a

desfacerse duns dereitos que lles proporcionaban ingresos decrecentes. A alta nobreza e a vella fidalguía, que conseguiran revalida-las súas rendas na crise do Antigo Réxime, comencan a liquida-lo seu patrimonio a finais do XIX. E este declive do rendista, común a outras sociedades agrarias europeas, tivo o seu negativo no acceso do campesiñado á propiedade privada da terra mediante a extinción do foro.

Este proceso, sen embargo, non foi lineal, porque a desaparición dos vellos rendistas non sempre significou cambios nas relacións sociais agrarias porque, ademais da redención de gravames forais, tamén se produciu a formación de novos sectores rendistas de orixe comercial e urbana mediante a compra de partidas de rendas (A. Artiaga 1984). Pero este foi só un breve paréntese de reaxuste de perceptores que non impediu a súa creba definitiva nas primeiras décadas do século actual. Tódolos traballos corroboran que a lei redencionista de 1926 significou a sanción legal dun proceso que acadou o seu punto álxido nos anos de posguerra (A. García Sexto 1986). Os acordos privados, pero sobre todo a radicalidade da presión antiforal dun campesiñado organizado, que mesmo demandaba a abolición dos foros (E. Hervés 1992, L. Domínguez 1992), foron a puntilla final dun proceso que simboliza á perfección a desaparición dunha estrutura agraria baseada, durante séculos, na renda da terra e hexemonizada pola figura do rendista, para dar paso á formación dunha agricultura de pequenos produtores propietarios da súa explotación.

Este proceso de individualización afectou de igual maneira ás terras comunais pois foi tamén nos anos 1920 e 30 cando a individualización dos montes acadou unha maior intensidade, segundo o traballo de X. Balboa (1990). O intervencionismo da administración local e estatal, a indefensión xurídica das comunidades propietarias así como un aproveitamento máis intensivo do monte que permitise, a súa vez, unha intensificación dos cultivos, estiveron detrás dese proceso de reparto que con frecuencia provocou unha parcelación similar á das terras de labor. A creación dun "sistema de cultivo do monte" foi, pois, inseparable da consolidación da pequena produción campesiña, e debe ser considerado como un esforzo de adaptación na procura da súa articulación co modo de produción capitalista.

No seu día foi tamén R. Villares no mencionado traballo quen, ademais de debuxa-lo marco xeral das transformacións, sinalou os elementos que as fixeron posibles. As remesas da emigración e o incremento da exportación de gando ó interior peninsular, así como o movemento agrarista e as transformacións operadas na produción agraria, son algúns dos factores principais que, ó aumentar a dispoñibilidade de numerario do campesiño, explicarían este proceso. No relativo ás remesas da emigración americana, se ben hai múltiples referencias dos coetáneos, e o estudio do devandito autor sobre a Banca de Soto na comarca chantadina é concluinte, carecemos aínda dun estudio sistemático que nos permita coñece-la súa cuantía e aquilata-la súa incidencia nas transformacións

deste período. Respecto á evolución gandeira traballos como o de X. Barreiro Gil (1982, 1990) atestiguan o aumento nas primeiras décadas do XX da cabana gandeira e a orientación comercial do gando bovino a través da venda masiva de carne no interior peninsular.

Pero foron, sobre todo, as dúas variables restantes, as transformacións na produción agraria e o movemento agrarista, as que tiveron un maior desenvolvemento nos últimos anos. Os traballos de L. Fernández Prieto (1988) mostran que o impacto da crise, que puxo ó descubierto os límites e problemas do agro, supuxo o arranque dun proceso de renovación das estruturas agrarias caracterizado pola incorporación á agricultura de melloras técnicas que permitiran un incremento da produtividade para facer fronte ás novas demandas do mercado. Na base deste proceso existiron dúas instancias: a sociedade civil, a través das agrupacións de emigrantes ou de indianos e das asociacións agrarias; e por outra banda, o Estado, mediante a creación de centros de experimentación e de desenvolvemento agrícola como alternativa conservadora ós problemas do campo, que perseguía unha reforma agraria técnica que permitise incrementala produtividade e a rendabilidade das explotacións para aliviar as tensións sociais.

Estes centros, receptores das novidades científicas, non se adicaron exclusivamente á investigación, senón que unha das súas misións principais foi o fomento da aplicación práctica da ciencia á agricultura mediante a divulgación das últimas melloras e a formación e capacitación de técnicos intermedios, así como do propio campesiñado. Este tipo de institucións, similares ás existentes en Estados Unidos e noutros países de Europa Central e Occidental, foron pois unha peza básica desa reforma técnica ó colaboraren decisivamente na adaptación do campesiñado ás novas condicións económicas xeneradas por un maior desenvolvemento capitalista (L. Fernández Prieto, 1988).

De todos eles o mellor coñecido é a Granxa Experimental de A Coruña, gracias á monografía realizada polo devandito historiador. Entre as súas actividades hai que salientar, como paso previo e imprescindible para a aplicación concreta de novas técnicas ese proceso de formación de formadores, plasmado na formación de técnicos e na capacitación do propio campesiñado mediante o ensino práctico nos campos de experimentación e as conferencias ambulantes, ademais dunha intensa actividade divulgadora na prensa (1992). Sobre a base desta nova experiencia agropecuaria encadearíanse as melloras. En primeiro lugar, un proceso de mellora do gando, baseado na combinación do cruce e selección, en estreita relación coa innovación no sistema de cultivos e, en segundo lugar, a incorporación de insumos industriais ó proceso productivo. A difusión dos adubos inorgánicos, a loita antipragas e unha maior difusión de maquinaria agrícola, completarían o traballo desta institución, mediante a demostración directa nos seus campos de experimentación ou o préstamo gratuito, tanto de novas sementes como de apeiros agrícolas.

Destes traballos sobre a organización agraria previa á Guerra Civil, o resultado máis interesante consiste en presentar evidencias empíricas que cuestionan claramente aquela caracterización da agricultura galega como de subsistencia, derivada da consideración de que as transformacións básicas se producirían a partir dos anos 60 coa difusión dos tractores e a especialización leiteira. Visión que, segundo o autor, estivo moi condicionada pola ruptura que o conflito bélico significou para este proceso de renovación, e que conduciu á agricultura galega por outros derroteiros, que explica a falta de memoria histórica sobre ese proceso previo. En todo caso, outra consideración a ter en conta, e que en parte condicionou aquela avaliación, é a necesidade de recorrer a outras fontes distintas das estadísticas oficiais, para poder apreciar toda unha serie de melloras que, por pouco chamativas, son difíciles de percibir e medir, e de aí a súa caracterización como "melloras ocultas" pero que, sen embargo, foron facilmente asumidas pola pequena explotación. Os cambios nos cultivos, traducidos menos na difusión de novos produtos, que na introducción de variedades alóctonas ou melloradas dos cultivos tradicionais, así como o fenómeno, imposible de cuantificar, das copias do novo instrumental agrario feitas polos ferreiros, son un claro exemplo da dificultade de rexistrar ese proceso de mudanzas.

Estes cambios na propiedade territorial e a organización técnica da agricultura non poden separarse das importantes transformacións producidas tamén na organización social, xa que nestes anos o campesiñado pasa a organizarse por vez primeira nun complexo movemento de masas para unha mellor defensa dos seus intereses. O movemento agrarista constitúe un episodio clave na historia contemporánea de Galicia e o mellor símbolo dos cambios que traía consigo a modernización do campo.

Pese á súa importancia, ata hai ben pouco éste era un tema mal coñecido e deficientemente tratado. Houbo que esperar ata finais dos anos 70 para que aparecese o primeiro estudio monográfico, realizado por J.A. Durán (1977). Precisamente, a extraordinaria implantación territorial deste movemento e o éxito social do mesmo no seu papel de dinamizador da sociedade rural, manifestado na riqueza de correntes que o integran, levaron ó citado autor a chama-la atención sobre a necesidade de iniciar unha liña de investigación que puidera dar conta deste fenómeno.

Os traballos non se fixeron esperar demasiado dende aquela, iniciándose nos anos 1980 unha serie de investigacións que xa ofrecen resultados concretos. Nalgúns casos optouse por afronta-lo tema dende o estudio dunha corrente ou movemento agrario concreto, como o agrarismo católico (A. Martínez 1989), enfoque de grande utilidade á hora de configura-lo mapa das diversas correntes que se esconden baixo a expresión xenérica de "agrarismo" e de proceder á caracterización de cada unha delas. Noutros casos optouse por un achegamento ó tema dende os plantexamentos propios da historia local, mediante a realización de traballos cinguidos ó ámbito dunha determinada comarca na que o movemento agrarista é estudiado de forma global, en todo o seu desenvolvemento

(A. Liñares 1986). Este tipo de enfoque presenta a vantaxe de permitir aquilata-la súa incidencia histórica na diversa xeografía galega, e sobre todo reconstruir a súa configuración nas diferentes comarcas segundo a particular problemática agraria que en cada unha delas se plantexaba. Vemos así conforme os estudos ata agora realizados, como fronte ó agrarismo típicamente antiforal propio da Galicia sur e interior, na zona septentrional, cun réxime de cesión da terra dominado polo arrendo, e unha especialización gandeira, desenvolveuse un agrarismo de orientación económica, esencialmente técnico-productivista e cooperativista, como o da comarca de Ortegal (A. Rosende 1986). Finalmente, outras investigación combinan ambos plantexamentos, estudiando unha determinada corrente do movemento agrarista, como é o agrarismo non confesional, na bisbarra do Condado (E. Hervés 1989).

Fenómeno enormemente complexo e diverso nas súas manifestacións, o seu estudio pode adoptar diversas perspectivas: política, ideolóxica, social, económica. Nun primeiro momento predominou a vertente anticaciquil e antiforal, dando conta da súa estratexia política de boicot ós rendistas remisos a redimi-las súas rendas, e que mesmo chegou a proclama-la necesidade de aboli-los foros sen indemnización; de feito, como xa temos sinalado, a práctica liquidación dos dominios forais xa antes da lei de 1926 está directamente vinculada á conflictividade social á que levou esta presión organizada do campesiñado. Esta visión estivo condicionada en boa medida polas grandes mobilizacións de masas ou os enfrontamentos ca forza pública que a prensa coetánea ofrecía nas súas páxinas.

Sen embargo, este movemento organizativo tivo moitas outras vertentes, entre as que hai que salientar, como principal aportación das últimas investigacións, o seu papel impulsor da renovación productiva da agricultura. Segundo amosan os últimos traballos as actividades do agrarismo dende o inicio da década de 1920 centráronse esencialmente no fomento das melloras agrícola-gandeiras a través de certames divulgativos das novidades, así como concursos e premios que estimularan ó campesiño nesa dirección. Comprometidos nunha loita directa pola introducción de melloras técnicas como maquinaria e adubos, desenvolveron todo un labor indirecto de concienciación do campesiñado sobre a necesidade de proceder á renovación técnica das súas explotacións así como tamén a unha organización cooperativista que permitise unha mellor articulación das pequenas explotacións no mercado capitalista. Como resultado, produciuse unha intensa actividade de creación de cooperativas de consumo, caixas rurais e sociedades de seguros (A. Martínez López 1991), ó tempo que tamén se desenvolveron sistemas de venda colectiva e directa cara ós grandes centros de consumo nacional, como o organizado na comarca de Ortegal para o envío de gando vacuno a Barcelona (A. Rosende 1986).

En definitiva, atopámonos ante un movemento dinamizador dun cambio integral da estrutura agraria en tódolos niveis, que permitira incrementa-lo nivel de vida do

campesiñado dende a súa actividade de loita social antiforista e anticaciquil, combativa dos trabucos e da usura, pero tamén dende a súa labor creativa de loita pola modernización das estratexias productivas, de cara a facilita-la integración dunha economía pequeno campesiña na nova dinámica capitalista. Neste senso, o agrarismo foi o instrumento daqueles sectores máis dinámicos do campesiñado para responder ás novas necesidades derivadas das súas relacións co mercado e, polo tanto, un instrumento fundamental nese proceso de adaptación ás novas condicións económicas.

Este proceso de renovación, no que se combinan a acción institucional e a articulación campesiña no movemento agrarista, traducíuse nun aumento paulatino da capacidade productiva do campo, que non só producía cada vez máis produtos e nunha maior cantidade para o mercado, senón que tamén era capaz de adaptarse ás esixencias deste, tal como reflexan os traballos de X. Barreiro (1982, 1990) e de L. Fernández Prieto (1988a). Unha proba foi a reorientación do sector gandeiro que no primeiro tercio do XX se acomoda ós gustos predominantes nos mercados españois: vacas e bois para Madrid e xatos para Barcelona. Esta expectativa comercial xenerou un proceso de mellora do gando, tanto ovino como porcino, mediante a combinación do cruce e a selección, as melloras na hixiene pecuaria e unha mellor alimentación en estreita relación cos cambios operados no sistema de cultivos. As novidades máis relevantes neste senso foron a desaparición definitiva do barbeito das zonas do interior, así como o maior peso acadado polas plantas forraxeiras e pratenses fronte ós cereais tradicionais, ademais da mellora xa sinalada de cultivos tradicionais mediante a selección de novas variedades. A crecente utilización de adubos químicos e a introducción de maquinaria agrícola son tamén indicadores da nova orientación productiva.

As investigacións feitas nesta última década ofrécennos, pois, un marco xeral da evolución experimentada polo sector agrario no primeiro tercio do século actual: o acceso á propiedade, a renovación productiva das explotacións e a organización social do campesiñado serían os eixos básicos. Sen embargo, pese ó avance evidente da investigación, que iniciou novas vías para a comprensión do mundo agrario, é este un camiño no que aínda faltan moitos tramos por recorrer. Resulta evidente que a agricultura do primeiro tercio do XX, así como a da segunda metade do XIX, non permaneceron estancadas senón que experimentaron un proceso de transformacións visible na renovación das súas estruturas, pero temos dificultades á hora de precisa-lo seu grao real de efectividade. Respecto ás institucións estatais, ou ás iniciativas particulares, analizadas sobre todo na zona septentrional, non todas son coñecidas coa mesma profundidade polo que resulta difícil facer unha avaliación do papel de cada unha delas no proceso de renovación tecnolóxica. Temos falado xa da dificultade de medir algunhas das mudanzas deste período, pola imposibilidade de cuantificar algunhas variables, pero sería necesario, na medida do posible, contar con series de produción e rendementos que nos

permitan aquilata-la súa repercusión no conxunto da economía agraria galega, e delimitar xeográficamente os diversos niveis de transformación. Son necesarias, polo tanto, máis monografías comarcais, así como traballos específicos sobre a orientación comercial das explotacións ou a difusión de maquinaria que nos permitan aprecia-la difusión espacial do proceso de innovación no conxunto de Galicia.

Respecto ó agrarismo, non cabe dúbida de que proporcionou ó campesiño a oportunidade de organizarse na defensa dos seus intereses e mellora-la súa explotación e a súa integración no mercado, e supuxo todo un programa de modernización xeral de gran transcendencia ó darlle a coñecer novas oportunidades ademais da emigración a América. Sen embargo, carecemos aínda dun completo coñecimento de tódalas súas múltiples correntes, así como da súa composición social e do grao de implantación no conxunto do territorio galego, así como da plasmación efectiva do seu esforzo modernizador, pese ós evidentes avances dos últimos anos.

Todas estas consideracións lévannos a outra cuestión clave como é o estudo do protagonista destas transformacións, o campesiñado, que distou moito de ser un grupo homoxéneo, sen fisuras, nen contradicións. Habería que falar máis ben de campesiños, pois resulta obvia a súa compartimentación interna en sectores con intereses diferentes e mesmo contradictorios. Sen embargo, esta é unha das asignaturas pendentes da historiografía agraria, que precisa un estudo en profundidade. As apreciacións de X.R. Barreiro (1979) ou de R. Villares (1982) sobre o nivel de diferenciación interna do campesiñado, apenas tiveron continuidade, agás o recente traballo de X.Mª Cardesín (1992) que mostra polo miúdo as razóns dun proceso de diferenciación que se acentúa na época contemporánea, debido ós cambios na estrutura estatal e as diferentes respostas de cada explotación ás novas condicións económicas. Este á un camiño no que debemos profundizar nos próximos anos para poder ofrecer unha mínima tipoloxía dos diferentes estratos campesiños e, na medida en que nos aproximemos a esas diferencias, podremos determinar que sectores se orientaron en favor dos cambios modernizadores da agricultura, e cal foi o su peso específico no conxunto do campesiñado.

Son escasos os traballos relativos á Guerra Civil e á etapa franquista, período cronolóxico apenas investigado, sen embargo, nos últimos anos producíronse diversas aportacións que evidencian o freno que o conflito bélico supuxo para o proceso de renovación da agricultura. A desarticulación do movemento agrarista ou o abandono das actividades investigadoras e divulgativas e institucións como a Granxa da Coruña ou a Estación de Fitopatoloxía son un claro exemplo. Esta consideración permite ademais aprecia-la relación existente entre as mudanzas do primeiro tercio do século e a segunda fase de modernización do sector agrario nos anos 1960-70.

A partir de 1936 a agricultura galega estivo supeditada ós obxectivos bélicos có propósito de garanti-lo abastecemento do fronte nacional. A política agraria do novo

Estado someteu a antiga orientación de renovación productiva da agricultura galega a un obxectivo de autarquía económica no que Galicia debía cumprilo papel de despensa do novo réxime, e que se mantivo con escasas variacións ata os anos 50 (L. Fernández Prieto 1988d, 1992).

A contenda bélica impediu, polo tanto, a profundización daquel proceso de integración no mercado, e significou, pola contra, o retroceso a unha produción de subsistencia. Houbo que esperar os anos 60, no marco dos plans de desenvolvemento, para que o réxime franquista reorientara a súa política agraria en Galicia, tal como sinala X.Mª Cardesín (1987, 1992). No novo modelo de desenvolvemento a agricultura galega debía cumprilo papel de fornecedora dos alimentos e a man de obra necesarios para afrontar o reto industrial mediante a especialización e unha forte orientación mercantil. É o exemplo de transformación agraria que se pon en marcha cos plans de colonización, que contemplaban unha especialización gandeira orientada ó mercado lácteo e cun elevado consumo de tecnoloxía e enerxía alleas á propia explotación que permiten falar dunha agricultura integrada no complexo agroindustrial.

Transformacións de tal intensidade e en tan curto período de tempo non serían explicables sen contar con antecedentes previos, tal como apuntan os traballos de X. Barreiro Gil (1983), A. Martínez López (1991) e L. Fernández Prieto (1992), xa se trate da comercialización da produción, da incorporación de inputs industriais, ou dos antecedentes do sector lácteo. Deste xeito, faise máis evidente o inadecuado da caracterización de agricultura de subsistencia ata ben entrado o século actual, en canto supón esquence-la profunda ruptura da Guerra Civil que durante varias décadas impuxo outro ritmo á economía galega. Son moitos os asuntos por investigar neste período, como a evolución do sector forestal ou a formación do complexo agroindustrial, pero quizais esa idea da Guerra Civil como punto de inflexión sexa unha das aportacións máis interesantes en tanto abre novas vías de interpretación para o futuro.

BIBLIOGRAFIA

- ARTIAGAREGO, A., *La propiedad de la tierra en las comarcas de Santiago y Tui: redención y venta de rentas forales en el último cuarto del siglo XIX*, Memoria de Licenciatura inédita, Santiago, 1983.
- "La renta foral en Galicia a fines del siglo XIX", *Agricultura y Sociedad*, 30 (1984).
 - "As redencións de censos e foros no proceso desamortizador. Pontevedra 1855-1908", R. Villares (ed.), *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia*, Barcelona 1988.
 - "Montes públicos y desamortización en Galicia", *Agricultura y Sociedad*, 57 (1990).
 - *A desamortización de Madoz na provincia de Pontevedra, 1855-1900*, Pontevedra 1991.
- ARTIAGA., A., BALBOA, et al., "Agricultura y capitalismo en Galicia: una perspectiva histórica", P. Saavedra, R. Villares (eds.) *Señores y campesinos en la Península Ibérica*, ss. XVIII-XX, vol. II, Barcelona 1991.
- BALBOA LOPEZ, X., "As vicisitudes do monte en Galicia 1855-1925: intervencionismo administrativo e privatización campesiña", R. Villares (ed.) *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia*, Barcelona 1988.
- *O monte en Galicia; problemas xurídico-administrativos e individualización campesiña*, Vigo 1990.
- BALBOA, X.; FERNANDEZ PRIETO, L., "Sobre campesiñado e capitalismo: ¿subordinación recente ou adaptación histórica?", *A Trabe de Ouro*, nº 3 (1990).
- BARREIRO FERNANDEZ, X.R., *El campesinado gallego en el siglo XIX. Economía, sociedad y política*, Santiago 1979.
- BARREIRO GIL, X., "Notas sobre la evolución histórica de la ganadería gallega, 1859-1935", *Investigaciones Económicas* 19, 1982.
- "La generalización de la producción de mercancías y la modernización productiva de la agricultura en Galicia, 1876-1976", *Revista de Historia Económica*, nº 2 (1983).
 - *Prosperidade e atraso na Galicia do primeiro tercio do século XX*, Santiago 1990.
- BAZ VICENTE, Mª J., "El patrimonio de la alta nobleza en Galicia ante la Revolución Burguesa. La casa de Alba", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 1990.
- *El Patrimonio de la Casa de Alba en Galicia en el siglo XIX*, Lugo, 1991.
 - "La persistencia del régimen foral en la Galicia del siglo XIX vista a través del patrimonio de un Grande absentista. La casa de Alba", comunicación presentada á V Reunión del Seminario de Historia Agraria, Santiago octubre de 1992.
- BEIRAS, X.M., *O atraso económico de Galicia*, Vigo, 1973.

BOUHIER, A., *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire*, 2 vol., La Roche-sur-Yon, 1979.

BURGO LOPEZ, C., "La conflictividad en torno al pago de la renta foral en Galicia a fines del Antiguo Régimen", *Espacio, Tiempo y Forma*, nº 4 (1988).

CARDESIN, J.M^a, "Política agraria y transformaciones en la agricultura gallega: la zona de colonización de Terra Cha (1954-1973)", *Agricultura y Sociedad* 44, 1987.

- *Tierra, trabajo y reproducción social en una aldea gallega (s.XVIII-XX): Muerte de unos, vida de otros*, Madrid 1992.

CARMONA, X., "Sobre as orixes da orientación exportadora na produción bovina galega. As exportacións a Inglaterra na segunda metade do século XIX", *Grial. Anexo Historia* 1, 1982.

- "A formaçom do atraso económico. Algúns elementos de història comparada", Xavier Castro y Jesús de Juana (eds.), *IIª Xornadas de Historia de Galicia*, Orense, 1986.

- *El atraso industrial de Galicia. Auge y liquidación de las manufacturas textiles (1750-1900)*, Barcelona 1990.

CARMONA, X., CORDERO, X., "Introducción á análise da Redención Foral de Mendizábal en Galicia", *Revista Galega de Estudos Agrarios*, 3, 1980.

CARMONA, X., PUENTE de la, L., "Crisis agraria y vías de evolución ganadera en Galicia y Cantabria", R. Garrabou (ed.), *La crisis agraria de fines del siglo XIX*, Barcelona, 1988.

COLINO, X., PEREZ TOURIÑO, E., *Economía campesiña e capital. A evolución da agricultura galega (1960-1980)*, Vigo, 1983.

CORDERO, X., "Notas críticas sobre a desamortización en Galicia", *Grial, Anexo Historia* 1 (1982)

- "La redención foral en la provincia de La Coruña ante el proceso desamortizador", *Desamortización y Hacienda Pública*, vol.I, Madrid, 1986.

CORRAL UZAL, Mª L., *Contribución ao estudio do monte na provincia de A Coruña, ss XVIII-XX*, Trabajo de Licenciatura inédito, 1986.

DOMINGUEZ CASTRO, L., *Viños, viñas e xentes do Ribeiro. Economía e patrimonio familiar, 1810-1952*, Vigo 1992.

- "Las tierras vinculares ourensanas a finales del Antiguo Régimen: origen y formas de explotación", comunicación presentada á *V Reunión del Seminario de Historia Agraria*, Santiago, octubre de 1992.

DOPICO, F., "Productividade, rendementos e tecnoloxía na agricultura galega de fins do século XIX", *Grial. Anexo Historia* 1, 1982

- DOMINGUEZ GALLEGO, O., *La organización administrativa territorial de la antigua provincia de Ourense a mediados del siglo XVIII*, Ourense, 1988.
- DURAN, J.A., *Agrarismo y movilización campesina en el país gallego (1875-1912)*, Madrid, 1977.
- EIRAS ROEL, A., "El señorío gallego en cifras. Nómina y ranking de los señores jurisdiccionales", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXXVIII, 1989.
- ERIAS MARTINEZ, A., GONZALEZ FERNANDEZ, X.M., "O marco xurisdiccional na antiga provincia de Beranzos", *Anuario Brigantino* 12, 1989.
- FERNANDEZ CASANOVA, Mª C., *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX*, A Coruña 1981.
- FERNANDEZ GONZALEZ, A., *A abolición do décimo en Galicia (Archidiócese de Santiago)*, Memoria de Licenciatura inédita, Santiago, 1986.
- "Un aspecto de la fiscalidad eclesiástica en la Galicia del Antíguo Régimen: el diezmo del mar", comunicación presentada ó IV Congreso de Historia Económica, Alicante 1989.
 - "Estrategias antifiscales en las sociedades campesinas tradicionales. Galicia 1700-1840", comunicación presentada al curso de la UIMP *El fraude fiscal en la historia de España*, A Coruña 1992.
- FERNANDEZ PRIETO, L., *A Granxa Agrícola-Experimental da Coruña, 1888-1928. Contribución ao estudio da renovación técnica da agricultura galega*, Santiago, 1988a.
- "La recuperación de un agrarista: Valeriano Villanueva", *Agricultura y Sociedad*, 35 (1985).
 - "Infraestructura e organización da investigación agropecuaria en Galicia durante o primeiro tercio do século XX", *Ingenium* 1, 1988b.
 - "Agricultura, gandería e economía de guerra: novas orientacións de política agropecuaria para Galicia: 1936-1939", *Grial* 100, 1988c.
 - "Estado e sociedade no proceso de renovación tecnolóxica da agricultura gaelga, 1900-1936", R. Villares (ed.), *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia*, Barcelona 1988d.
 - *Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939*, Santiago 1992.
- FERREIRO NOVO, Mª A., *Contribución al estudio de la nobleza en Galicia: los bienes de condesa de Santiago en la provincia de Lugo, ss. XVIII-XX*, Memoria de Licenciatura inédita, Santiago, 1986.
- FREIRE ESPARIS, Mª P., "Sistemas domésticos e economía campesiña. Análise das estruturas familiares no concello de Brión no século XIX", *Grial* 100, 1988.

GALLEGO DOMINGUEZ, O., *La organización administrativa territorial de la antigua provincia de Ourense a mediados del siglo XVIII*, Ourense 1988.

GARCIA FERNANDEZ, J., *Organización del espacio y economía rural en la España atlántica*, Madrid, 1975.

GARCIA LOMBARDEIRO, J., "Evidencias dunha crise agraria en Galicia: precios e exportación de gando a remates do século XIX", *Revista Galega de Estudos Agrarios* 1, 1979.

- "Transformaciones de la economía de Galicia en los siglos XIX y XX. Estado de la cuestión", N. Sánchez-Albornoz (comp.), *La modernización económica de España, 1830-1930*, Madrid, 1985.

GARCIA SEXTO, A., *La propiedad de la tierra en la comarca de Santiago durante el primer tercio del siglo XX*, Memoria de Licenciatura inédita, Santiago, 1983.

- "Transformacións na propiedade da terra no Concello de Santiago (1900-1941)", R. Villares (ed.) *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia*, Barcelona 1988.

GARRABOU, R.; SANZ FERNANDEZ, J., "La agricultura española durante el siglo XIX: ¿inmovilismo o cambio?", R. Garrabou, J. Sanz (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea. Expansión y crisis (1850-1890)*, Barcelona 1985.

GROSSI, P., *Historia del derecho de propiedad. La irrupción del colectivismo en la conciencia europea*, Barcelona 1986 (1977).

HERVES SAYAR, E., *Agrarismo e política na comarca do Condado, 1900-1936*, Traballo de Investigación do Terceiro Ciclo, Santiago, 1989.

- "A propósito del conflicto antiforal en la Galicia del primer tercio del siglo XX. Asociacionismo agrario y resistencia campesina", *Areas* nº 13 (1992).

ITURRA, R., *Antropología económica de la Galicia rural*, Santiago, 1988.

LAGO, P., "A abolición do décimo en Galicia", R. Villares (ed.), *Donos de seu. Estudos de Historia Agraria de Galicia*, Barcelona, 1988.

LEIROS DE LA PEÑA, P., *La casa de Fontefiz*, Memoria de Licenciatura inédita, Santiago, 1986.

LIÑARES GIRAUT, X.A., *O val de Barcala (1900-1936). Agrarismo, vida política, emigración e cultura*, Santiago, 1986.

LOPEZ RODRIGUEZ, P., *Campesinos propietarios. La redención de foros en la provincia de Lugo durante la I^a República*, Lugo, 1985.

LOPEZ TABOADA, A., *Economía e población en Galicia*, A Coruña 1979.

- *Precios do trigo, centeo e millo na segunda metade do século XIX en Galicia*, Santiago 1986.

MARTINEZ, DOMINGUEZ, B., *El estudio de la desamortización eclesiástica en la provincia de Lugo durante el Trienio Liberal*, Lugo, Diputación Provincial, 1988.

- MARTINEZ LOPEZ, A., " A implantación territorial do agrarismo católico galego (1909-1943)", R. Villares (ed.), *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia*, Barcelona 1988.
- *Orixes e dificultades da primeira experiencia de cooperativismo agroindustrial en Galicia: o Matadeiro de Porriño, 1928-1949*, Vigo 1988.
 - *O Cooperativismo católico no proceso de modernización da agricultura galega, 1900-1943*, Vigo, 1989.
 - "Cooperativismo y campesinado parcelario en la Galicia del primer tercio del siglo XX", P. Saavedra, R. Villares (eds.) *Señores y campesinos en la Península Ibérica. SS. XVIII-XX*, Barcelona 1991.
 - "Antecedentes del sector lácteo gallego, 1890-1935", *Agricultura y Sociedad* 59 (1991).
- MORENO GONZALEZ, X.; VELASCO SOUTO, C., "Conflictividad social en la Galicia del siglo XIX: agitaciones antiseñoriales y motines antifiscales", comunicación presentada ó I Congreso de Historia Contemporánea, Salamanca 1992.
- OTERO PEDRAYO, R., "La polémica sobre los diezmos en Galicia a principios del siglo XIX", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 32 (1955).
- PEREZ TOURIÑO, E., *Agricultura y capitalismo. Análisis de la pequeña producción campesina*, Madrid, 1983.
- QUINTANA GARRIDO, X.R., "Campesinos que se adaptan y agricultura que se mueve. De la Historia agraria de la Galicia contemporánea", *Areas*, nº 12 (1991).
- REY CASTELAO, O., *El Voto de Santiago en la España moderna*, tese de doutoramento, Santiago 1984.
- RIO BARJA, F.X., *Cartografía Xurisdiccional de Galicia no século XVIII*, Santiago, 1990.
- RODRIGUEZ GALDO, Mª X., "La evolución histórica de la agricultura tradicional gallega. Crecimiento sin modernización", en AA. VV., *Crisis, Autonomías y Desarrollo Regional*, IX Reunión de Estudos Rexionais, tomo I, Santiago, 1985.
- "Bancos agrícolas, desamortización de Madoz e pequeña explotación campesina", *Revista Galega de Estudios Agrarios*, 7-8, 1983.
- RODRIGUEZ GALDO, Mª X., DOPICO, F., *Crisis agrarias y crecimiento económico en Galicia en el siglo XIX*, La Coruña, 1981.
- ROSENDE, A.M., *O agrarismo na comarca do Ortegal (1893-1936). A loita pola modernización da agricultura*, A Coruña, 1986.
- "A comercialización do gando vacuno galego: o exemplo de Ortigueira", R. Villares (ed.), *Donos de seu. Estudos de Historia agraria de Galicia*, Barcelona 1988.

SAAVEDRA, P., "Los montes abiertos y los concejos rurales en Galicia en los siglos XVI-XVIII", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXIII, 1982.

-*Economía, Política y Sociedad en Galicia: La provincia de Mondoñedo, 1480-1830*, Santiago, 1985.

-"Comunidades campesinas, xurisdiccións e partidos na Galicia da idade moderna", *Revista de Administración Galega* 2, 1985.

-"La propiedad colectiva en Galicia", *Estructuras Agrarias y Reforma Ilustrada en la España del siglo XVIII*, Seminario sobre Agricultura e Ilustración en España, Segovia, 1988.

-"Contribución al estudio del régimen señorial gallego", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 1990.

SAAVEDRA, P. e VILLARES, R., "Galicia en el Antiguo Régimen: la fortaleza de una sociedad tradicional", Roberto Fernández (ed.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Barcelona, 1985.

VALLEJO POUSADA, R., "Pervivencia de las formas tradicionales de protesta: los motines de 1892", *Historia Social*, nº 8 (1990).

-"Desamortización de Mendizábal y transformación del régimen de propiedad de la tierra: la redención de censos como vía formal. Pontevedra, 1836-1843", *Agricultura y Sociedad*, nº 61 (1991).

VILLARES PAZ, R., *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936*, Santiago, 1982.

-*Foros, Frades e Fidalgos*, Vigo, 1982.

-"Crisis del Antiguo Régimen en Galicia", A. García Sanz, R. Garrabou (eds.), *Historia Agraria de la España contemporánea*, vol. I, Barcelona, 1985.

-"La desamortización de los bienes del clero regular en la provincia de Lugo, 1837/1851: su influencia en la transformación de la propiedad territorial", *Desamortización y Hacienda Pública*, vol. I, Madrid, 1986.

-"Els foros de Galicia: uns quants problemes i comparacions", *Estudis d'Història Agrària*, 7 (1987).

-"El patrimonio de la iglesia a fines del Antiguo Régimen: Naturaleza de los bienes desamortizados en la provincia de Lugo", en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e historia a D. Manuel Lucas Alvarez y D. Angel Rodríguez González*, Universidad de Santiago de Compostela, 1987.

-"A agricultura galega, 1870-1930. Unha época de grandes transformacións", AA.VV., *Les campagnes portugaises de 1870 a 1930: image et réalité*, París, 1985.

- "La agricultura gallega contemporánea (1850-1936). Permanencias y cambios", *Areas*, nº 12 (1991).

- "Desamortización e dereito de propiedade", *Donos de seu. Estudos de historia Agraria de Galicia*, Barcelona, 1988.